

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לא, תש"מ

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הביטוי הוא "אמבטיה של מריאה" — ומריאה זו אינה אלא מרים, אחותו של משה רבנו, אשר הערבים — שקראו אותה לעתים אף "מריאה היהודייה" — ייחסו לה חיבורים חשובים בעניין הזיקוק, ומשום כך נקרא שמה על הסיר הפפול הנ"ל ועל השימוש בו. [ואכן במונח, כלכלת הפית, שפרסמה האקדמיה, נקבע לעניין זה אִמְבַּט־מְרִים].

י ש ר א ל י י ב י ן

מלים אחדות וניקודן במסורת-הלשון הבבלית

שיטת הניקוד הבבלי העליון היא, פידוע, אחת משלוש שיטות הניקוד, שהותקנו אחר תקופת התלמוד ושימשו בניקודם של כתבי-יד עבריים של המקרא, התורה שבעל פה והפיוט. מפל שלוש שיטות הניקוד העתיקות השיטה הטברנית המקובלת היא ששרדה ונתקבלה בכל תפוצות ישראל עד ימינו, ואילו שיטת הניקוד הבבלי כבר פסק שימושה באמצע ימי-הביניים. מסורת-הלשון הבבלית הייתה שונה מן הטברנית לא בסימני הניקוד בלבד, אלא גם בעניינים דקדוקיים שונים¹. יש תיבות, שניקודן במסורת הבבלית מפיץ אור על ניקודן

1. דקדוקה של מסורת זו זכה לתיאורים ולמחקרים מרובים החל מלפני כמה עשרות שנים ועד ימינו. השוה בעיקר מחקריהם של פ' קאָלֶה, Masoreten des Ostens, לייפציג 19. 3; א' פורת, לשון חכמים לפי מסורת בבליה שבכתבי-יד ישנים, ירושלים תרצ"ח; א' דיאס מאצ'ו, ועוד.

במסורת הטברנית, שהוא עתים דו-משמעי. להלן תיבות אחדות כאלו.

א. " פ מ ש ל ו ש " . בשמנת בעלי מ' תחילית, כגון מזרח, מְשֹׁל, מְקָנָה, מְנַהֵרָה וכיו"ב, שבהם מ' מנוקדת במסורת הטברנית בחירק, מנוקדת היא במסורת הבבלית בפתח, כמעט דרך קבע. שיטה זו עשויה ללמדנו על שמות אחדים במסורת הטברנית, שבעית משקלם שנויה במחלוקת. אחד מהם "ויהי כְּמִשְׁלֵשׁ חֲדָשִׁים" (בר' לח, כד). א' בן-יהודה קובע במילונו ערך מְשֹׁלֵשׁ, ומביא את תרגום אונקלוס, רש"י וראב"ע, שהבינו את התיבה במקרא פשם-עצם בעל תחילית מ', וכך ר' יונה בן ג'נאח². אבל גזניוס במילונו ובדקדוקו (סעיף 20m), וכן באואר-ליאנדר וברגשטרסר בדקדוקיהם³, רואים בתיבה זו את השם "שלש" בצירוף מ' היחס, ונשמטה ההכפלה מן ש' השוואה, כפי שנשמטת היא לפעמים גם מעיצורים שוואים אחרים.

בקטע מקרא בניקוד בבלי (קמבריג', ספריית האוניברסיטה, ט"ש A.S. 62, 358) מנוקד כְּמִשְׁלֵשׁ⁴ — מ'

2. ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי-טנא, ירושלים תשכ"ד, קנד.

3. H. Bauer — P. Leander, Historische Grammatik der hebräischen Sprache des AT, האלה 1922, ²הילדסהיים 1962, 643; G. Bergsträsser, Hebräische Grammatik, לייפציג 1918, ²הילדסהיים 1962 (תרגום עברי: מרדכי בן-אשר, ירושלים תשל"ב), סעיף 24f.

4. בכתב-היד משמים סימני הניקוד הבבלי מעל לאותיות. פדי להקל מעל הקורא מועתקים הסימנים הבבליים בסימנים הטברניים המקבילים. הניקוד הבבלי ברוב פתב-היד הוא זלקי; דגש ורפה מסומנים לעתים רחוקות בלבד.

מנוקדת בפתח, כמקובל במסורת זו בניקוד שמות בעלי מ' תחילית, ולא בחירק, פניקודה של מ' היחס במסורת זו (כבמסורת הטברנית). מכאן, שהובנה התיבה שם-עצם, שמשקלו "מקטל", כדעת ת"א, רש"י והמדקקים העבריים.

ב. "מטרו". בתה' פט, מה נאמר: הַשְּׁבֶת מְטָהָרוּ. יש הרואים בתיבה זו שם שמשקלו מְקָטַל/מְקָטַל, והדגש הוא ל"תפארת", כמו: מְקָדֵשׁ (שמ' טו, יז), הַצְּפִינוּ (שמ' ב, ג) ועוד. כך, דרך משל, ר' יונה בן ג'נאח, הרקמה, קנא, שמ. אחרים רואים בתיבה זו את השם "טָהָר" בצירוף מ' היחס; כך, למשל, במילונו של גזניוס. בכתב-יד של ספר תהלים בניקוד בבלי (ניו יורק, בית-המדרש לרפנים, JTS 456) מנוקד מְטָהָרוּ, מ' פתוחה. שוב ראיה על שקילת התיבה במשקל 'מְקָטַל/מְקָטַל'.

ג. במסורת הבבלי עה"פ חלומה בצורת הציווי המוארך, בהקשר כבהפסק (בהקשר התיבה מוטעמת, פנראה, מלרע, בהפסק מלעיל), כגון: זְכָרָה (נחמ' יג, כט: זְכָרָה). בתה' קמא, ג. מנוקד: שיתָה ה' שְׁמָרָה לפי נְצָרָה על דל שפתי (כ"י ניו-יורק JTS 430; במסורת הטברנית: שְׁמָרָה, נְצָרָה). פלומר, במסורת זו הבינו את התיבות "שמרה", "נצרה" כציווי מוארך. הפירושים המקובלים רואים את "שְׁמָרָה" כשם-עצם (כך פירוש הראב"ע, מילון בן-יהודה, מילון גזניוס ועוד). ואילו תיבת "נְצָרָה" (שהיא, פנראה, מקורו של המונח המשמש היום למתקן הביטחון ברובה) רואים רוב החוקרים כציווי מוארך. המסורת הבבלי ראתה אפוא גם בתיבה הראשונה ציווי מוארך, ולא שם-עצם.

ד. "את". בניקוד הפבלי יש הבחנה בין שתי משמעויותיה של תיבה זו: "את" בת' רפה (אתָ) היא סימן יחס־הפעול, ואילו בת' דגושה (את) היא מלית היחס ('עם'). אמנם אין בידינו עדויות לניקוד כל "את" שבמקרא במסורת הפבלי, אבל עתים יש בעדויות המצויות להאיר משמעות התיבה במקומות שונים; דרך משל: "והנני משחיתם את הארץ" (בר' ו, יג), פלומר: עם הארץ; את הנכרי תגש ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך" (דב' טו, ג), את הנכרי, עם אחיך; "פי אתה תבוא את העם" (= עם; דב' לא, ז), אבל: "פי אתה תביא את בני ישראל" (שם, כג); "ויעבר את המלך הירדן לשלחו את הירדן" (שמ"ב יט, לב), עם המלך; "שמחו את ירושלם" (יש' סו, י), עם ירושלם; "מקברים את העברים את הנותרים" (יח' לט, יד) יחד עם העוברים קברו את אלו שנשאר; "והמטיים עקלקלותם יוליכם ה' את פעלי האון" (תה' קכה, ה), יחד עם; "ויקה לו רחבעם אשה את מחלת בת ירימות בן דויד אביהיל בת אליאב בן ישי" (דה"ב יא, יח), נוסף על מחלת לקח רחבעם גם את אביהיל; "לא תלחמו את הקטן את הגדול פי אם את מלך ישראל לבדו" (שה"ב יח, ל), עם הקטן ועם הגדול. לגבי "והתגלח ואת הנתק לא יגלח" (וי' יג, לג), נזכרת מחלוקת בין סוראי, שהדגישו ת' בתיבת "ואת", ובין נהרדעי, שריפוה. השוה ספרא מצורע (מהדורת פינקלשטיין, עמ' רעד): "אם כן למה נא' את הנתק לא יגלח". אלא סמוך לנתק לא יגלח. הכיצד. מגליח חוצה לו ומניח שתי שערות כדי שיהא ניכר אם פשה". אונקלוס מתרגם (בדומה תרגום יונתן): "ויגלח סחרני נתקא. וידעם נתקא לא יגלח", היינו: פירש "את": עם. התרגום הארץ־ישראלי

(כ"י ניאופיטי): "ויספר חזור חזור לניתקא וית ניתקא לא יספר", היינו: ראה ב"את" מלת יחס-הפעול.

ה. "יָרְבְּעָם". פיצד יש לבטא שם זה. הקמץ השני ודאי "קמץ קטן" הוא, אך מהו הקמץ הראשון: "קמץ קטן" או קמץ רחב? המסורה הבבלית עשויה לספק רמז לפתרון בעיה זו. במסורת זו השם מנוקד: יִרְבְּעָם; בדרך פלל שורק/קיבוץ בבלי מקביל ל"קמץ קטן" טברני; הניקוד הבבלי מקביל אפוא לניקוד טברני: יִרְבְּעָם, ר' ב"קמץ קטן". הוא הדין השם: יִשְׁבְּעָם, המנוקד במסורת הבבלית: יִשְׁבְּעָם.

יש שמות פרטיים אחדים, המנוקדים במסורת הטברנית בצורה מעין סגולית (בשתי תנועות קצרות דומות) בתוך תיבה, ובמסורת הבבלית הם מנוקדים בשוא ובתנועה אחת. דרך משל: בִּרְכָאֵל, בְּנִיקוּד בְּבַלִּי; בִּרְכָאֵל; בְּרִכְיָה, בְּנִיקוּד בְּבַלִּי; בְּרִכְיָה. אם נניח שהשמות יִרְבְּעָם, יִשְׁבְּעָם מקבילים לאלו, הרי במסורת הבבלית נתנקדו בשוא ותנועה קצרה אחת — יִרְבְּעָם, יִשְׁבְּעָם — ואילו במסורת הטברנית בשתי תנועות קצרות דומות: יִרְבְּעָם, יִשְׁבְּעָם. אם הנחה זו נכונה, גם הקמץ הראשון בשמות אלו "קמץ קטן" הוא⁵.

ו. "אני והו הושיעה נא". מסורת בבל אין בה

5. בנות הבירור למהותו ההיסטורית של הקמץ הראשון, המשקף לפי זה מקורית. אך במבטא הספרדי, שבו הוגים את התנועה הראשונה בתיבות כגון: יִעֲמַד, תַּעֲבֹדִם קמץ רחב, הגו גם בתיבת "ירבעם" בקמץ רחב. ואכן אפשר למצוא במחזורים שניקודם ספרדי עדויות מנוקדות, כגון: יִרְבְּעָם (כ"י קאזאנאטאני 69, דף 196ב).

הזכחה לפירושו של ביטוי זה, אלא רמז בלבד. במשנה סופה ד, ה' נאמר: "בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומרים: אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא. רבי יהודה אומר: אני והו' הושיעה נא". הנוסח המקובל והו', אבל ברוב כתבי-היד המשובחים של המשנה הנוסח והוא. כך בכ"י קויפמן, כ"י פרמה א (בשניהם מנוקד: והוא), כ"י קמפריג' (מהדורת לו), גוף כתב-היד של הרמב"ם עם פירושו (בכולם הדיבור מובא פעמיים); כך גם בכ"י משנה בניקוד עליון של יהודה לוי נחום בחולון⁶ (מנוקד: והוא; הדיבור מובא פעם אחת). נוסח והוא גם בכ"י ליידין של הירושלמי (בהבאת המשנה, אבל בגוף הדיון התלמודי: והו'). בכתב-היד המשובחים של התלמוד הבבלי: כ"י אוקספורד e. 51 וכ"י ניו-יורק אָנְלָאו 270, הנוסח "אני הוא הושיעה נא".

פירושים מרובים נאמרו על ביטוי זה. אלו המיוסדים על הקריאה בלא א', והו', רואים בביטוי רמז לשם המפורש. רש"י סופה מה, ע"א מעיר, ש"אני והו'" בגימטריה "אנא ה'", והם מן ע"ב שמות היוצאים מפסוקי שמ' יד, יט-כא. בן-יהודה במילונו, ערך והו', אחר דיון ממצה, מניח, שהכונה למסירת ההגייה הממשית של שם המפורש בבית המקדש. דעה זו מביא גם אלפק בפירושו למשנה, וכך במילון אבן-שושן ("נהו — כינוי לאלהים, כשם המפורש ה'").

הפירושים המיוסדים על הקריאה בא', והוא, רובם מניחים, שהכונה לכך, שה' משתתף עם ישראל בצרתם. פירוש

6. סדר מועד של המשנה, כתב-יד בנוסח תימן, עם פירוש הרמב"ם בערבית, מהדורת יהודה לוי נחום, חולון ה'תשל"ו.

שני זה מביא אלבק, שם: "שגם ה', כביכול, משתתף בצרתם של ישראל ובישועתם". ושם, בהשלמות, רומז לרב האיי גאון שפירש כך⁷. כפירוש זה גם ר' עובדיה מברטנורא, ה"ערוך" ערך אני ועוד.

מעניינים דבריו של הרמב"ם בפירושו למשנה (בתרגום הרב "קפאח"): "אני משמותיו של הקב"ה, וכן הוא. כך כתבו מפרשי התלמוד. ואני אומר שהוא קורא ומתפון למי שאמר 'אני אני הוא' (דב' לב, לט), שאותו הפתוב נאמר בניצחון ישראל ותשועתם, כאילו יאמר: אתה האומר 'ראו עתה כי אני אני הוא' הושיעה נא כמו שהבטחתנו". הרמב"ם מביא דעה, שראתה באני והוא שמותיו של הקב"ה, אך הוא גופו סבור, שהתיבות "אני והוא הושיעה נא" רומזות לתיבות הפסוק "כי אני אני הוא", והן קריאה למי שאמר פסוק זה, שיושיע את ישראל.

בקטע גניזה של מקרא בניקוד בבלי (קמפריג', ספריית האוניברסיטה, A.S. 62, 313) מנוקד: אָנִי אָנִי הוּא. בתיבת אני הראשונה נ' דגושה. בדרך כלל תיבת אני אין בה דגש בניקוד בבלי כבניקוד הטברני; והדגש במקום זה אין לו משמעות דקדוקית, אלא בא, כנראה, להורות על קריאה מודגשת להבלטת משמעות. בניקוד בבלי דגש משמש לעתים להבחנה בין משמעות קודש לבין משמעות חול של תיבות מסוימות. בייחוד מצויה ההבחנה: אלהים, רפה — אלהי ישראל; אלהים, דגש —

7. אוצר הגאונים, סופה, עמ' 66. מובא גם פירוש נוסף: "הוא"

פינוי למזבח, והיו מבקשים רחמים על המזבח, מפני שהוא כפרתם.

אלהי עבודה זרה; לַתְּנַיִם — כֹּהֲנֵי ע"ז, לעומת כֹּהֲנֵי יִשְׂרָאֵל בְּנֵי רֶפָה; וְעוֹד כִּי"ב⁸. מִסְתַּבֵּר אִפְּסָא, שְׁסִימָן הַדְּגֵשׁ בְּתִיבַת אֲנִי הַרְאִשׁוֹנָה בֶּאֱלֹהוֹת, שֶׁהִתִּיבָה חוֹל, וְזֹאת כִּנְרָאָה בְּנִיגוּד לְאֲנִי הַשְּׁנִיָּה, שֶׁהִיא קוֹדֵשׁ (אָף עַל פִּי שְׁאִין בֵּה סִימָן רֶפָה בְּמִפּוֹרֵשׁ). אִפְשֵׁר אִפְּסָא, שְׁנִיקוּד זֶה מְרַמֵּז, שֶׁהוּבֵן הַפְּסוּק "אֲנִי אֲנִי הוּא": אֲנִי הַנְּנִי שֶׁמ־הַקּוֹדֵשׁ אֲנִי וְשֶׁמ־הַקּוֹדֵשׁ הוּא, שְׁנֵי שְׁמוֹת שֶׁל הַקֶּב"ה⁹, וְלִפִּי זֶה כְּוִנַּת הַדִּיבּוּר "אֲנִי וְהוּא הוֹשִׁיעָה נָא" — שֶׁמ־הַקּוֹדֵשׁ אֲנִי וְשֶׁמ־הַקּוֹדֵשׁ הוּא הוֹשִׁיעָה נָא. הַסִּבֵּר זֶה מִקְשֵׁר בֵּין שְׁתֵּי הַדְּעוֹת, שֶׁמִּבֵּיא הַרְמַב"ם בְּפִירוּשׁ דִּיבּוּר זֶה: דַּעַת מִפְרָשֵׁי הַתְּלֻמוּד, הַרְוִאִים בְּאֲנִי וְהוּא שְׁמוֹת־קוֹדֵשׁ, וְדַעַתוֹ שְׁלוֹ, הַרְוִאָה בְּדִיבּוּר זֶה רִמְזוֹ לְפִסּוּק "אֲנִי אֲנִי הוּא", שֶׁכֵּן אִפְשֵׁר שֶׁגַּם פְּסוּק זֶה רִמְזוֹ לְשְׁנֵי שְׁמוֹת־קוֹדֵשׁ אֵלָיו.

8. הַשׁוּה בְּמִסּוֹרַת הַטְּבֵרְנִית: אֶבֶר יִשְׂרָאֵל (ה') כְּנָגַד: אֶבֶרִי בִשָּׁן; לְזַבַּח

לְה', לְעוֹמֵת: לְזַבַּח לְע"ז; לְהַקְטִיר לְה', לְעוֹמֵת: לְקַשֵּׁר לְע"ז.

9. אִמְנֵם אֲנִי וְהוּא אִינֵם מְצוּיִים בְּרִשִׁימַת שְׁבַעִים שְׁמוֹתָיו שֶׁל הַקֶּב"ה

הַבָּאִים בְּמִדְרַשׁ שִׁיר הַשִּׁירִים זוֹטָא (מֵהַדּוֹרֵת שְׁכֵטֵר, קִמְבְּרִיג' 1896, 9; מֵהַדּוֹרֵת בּוֹבֵר, בְּרִלִין תְּרַנ"ד, 8).